

RIJEČ BOŽJA U ISLAMU

Mato ZOVKIĆ
Sarajevo

Sažetak

Smatrajući da je za međureligijski i svaki drugi dijalog bitno prihvatiti sugovornika kako on sebe gleda, autor je početkom 2004. kroz dvanaest tjedana odslušao predavanja o islamu ponuđena odraslim muslimanima i drugim zainteresiranima na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu. Kao katolički bibličar posebno se zanimao za vjeru muslimana o Kur'anu i tradiciji. U ovom prilogu predstavlja tu vjeru služeći se izvornim ili prevedenim knjigama bosanskih muslimana. Poput Židova i kršćana koji su svjesni da je Biblija nastajala u etapama, muslimani vjeruju da je Muhamed objavu dobivao od 610. do 632. god. te da ju je vjerno izdiktirao pisarima. Vrlo brzo nakon Poslanikove smrti vjerska i građanska vlast mlade muslimanske države pobrinula se za kanonsko izdanje Kur'ana iz kojega se stoljećima vjerno prepisuju nova izdanja. "Hadis" su Poslanikove riječi i postupci koji pomažu pravilno razumijevati objavu. Muslimani recitiraju na arapskom Riječ Božju u kulturnim obredima i privatnim molitvama. Prve prijevode Kur'ana za muslimane Slavene u državama Jugoistočne Europe vjerski poglavari i teolozi dočekali su s velikim nepovjerenjem, osobito komentar Dž. Čauševića iz 1937. god. Autor je istražio kako vjeronaučni priručnici prikazuju Riječ Božju muslimanskim polaznicima školskog vjeronauka u Bosni i Hercegovini. Svjesni da vjerskim pozdravom es-salam alejkum u srži žele mir te da je jedno od Božjih imena u islamu Selam, autori priručnika prikazuju vlastitim vjericima i drugim zainteresiranim osobama islam kao religiju mira.

Od početka siječnja do početka travnja 2004. odslušao sam kroz dvanaest tjedana, po dva dana u tjednu u večernjim satima, program na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu sa šest predmeta ili tematskih cjelina: 1. Uvod u islamsko učenje o uzvišenom Bogu, svijetu i čovjeku; 2. Islamski tekstovi (Kur'an i Hadis); 3. Islamsko pravo; 4. Islamska kultura u BiH; 5. Islamske institucije u BiH; 6. Suvremeno islamsko mišljenje u BiH. Predavanja su bila namijenjena prvenstveno odraslim muslimanima koji rade, ali su ih mogli pohađati i sljedbenici drugih religija. Iako sam dosada čitao na domaćim i stranim jezicima knjige o islamu koje su pisali muslimani za svoje vjernike ili da u dijaloškim nastupima drugima pojasne svoju vjeru, ovo je prvi puta u životu da sam slušao niz predavanja od samih muslimanskih teologa a ne od kršćanskih stručnjaka za islam. Najdublje me impresionirala vjera svih predavača koji su obrazovani teolozi što svoju vjeru promišljaju iz europske perspektive. Za ovu temu odlučio sam se zato što sam katolički bibličar pa želim provjeriti, jesam li pravilno shvatio osnove islamskog učenja o Riječi Božjoj¹.

---

¹ Ovo je prvotno bio esej kojim su polaznici programa trebali udovoljiti odredbi da bi dobili dokument o uspješnom pohađanju. Zahvaljujem Mag. Dževadu Grabusu, predavaču na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, koji je pročitao moj esej te me upozorio na neke tehničke pogreške. U ovom članku za katoličke čitatelje ostajem pri izvornoj odluci služenja prvenstveno radovima domaćih muslimanskih teologa, ali dodajem dio o prijevodima Kur'ana za muslimane u BiH te o Kur'anu u vjeronaučnim priručnicima za muslimansku djecu i BiH.

Iako većina muslimanskih teologa više govore o Božjoj objavi koju je Muhamed primio i izdiktirao svojim suradnicima (ashabima) u Kur'anu ili protumačio u Hadisu, našao sam i kod islamskih teologa u Bosni izraz "Riječ Božja" : "Njegov (= Šejh Muhamed El-Gazalijev) horizont razumijevanja se stubokom promijenio i stoga mu komentator Kur'ana mora ići ususret sa onim komentarima Božije Riječi koji privlače a ne odbijaju, koji su sažeti a ne opširni, koji insistiraju na bitnome vjere, a ne na njenoj sporednosti"².

Stupnjevito nastajanje i kanonska redakcija Kur'ana

Dio građe koji je ušao u 46 "knjiga" što sačinjavaju kanon judaizma (Tora, Proroci i Spisi) ili Stari Zavjet kršćana počeo je nastajati već u vremenu Mojsija oko 1250. pr. Kr. ali su pisane knjige nastajale u konačnom obliku od oko 740. (prorok Amos) do oko 50. pr. Kr. (Knjiga Mudrosti). Od 27 "knjiga" ili spisa koje sadrži Novi Zavjet kao sveta knjiga kršćana, najstarija je Prva Solunjanima koja je nastala oko god. 50. a najmlađa Druga Petrova koja je mogla nastati oko god. 110. Ove knjige prihvaćene su kao kanonske zato što je zajednica kršćana vjerovala da su nastajale pod Božjim utjecajem na svete pisce, što su sveti pisci bili inspirirani da zapisuju Božju objavu.

Muslimani također priznaju da je Kur'an kao njihova knjiga Božje objave nastajao stupnjevito, ali u mnogo kraćem razdoblju od svega 23 godine Poslanikove posredničke uloge pri prenošenju i zapisivanju objave, od 610. do njegove smrti 632³. Muslimanski teolozi i jednostavni vjernici ističu da je Kur'an objavljen Muhamedu za vrijeme njegove misije kao Božjeg poslanika te da je on bio instrument a ne ljudski autor Božje poruke. Niz objava počeo je u mjesecu ramazanu god. 610. u pećini Hira' sjevero-istočno od Meke u koju se Muhamed znao povremeno povlačiti da promatra prirodu i divi se Stvoritelju, čvrsto uvjeren da je besmisleno štovati idole i obavljati poganski kult⁴. Tu je čuo riječi koje su sastavni dio Kur'ana:

Čitaj u ime tvoga Gospodara, Koji stvara,
stvara čovjeka od zametka!
Čitaj, plemenit je Gospodar Tvoj,
Koji peru podučava,
i koji čovjeka podučava onome što ne zna (96,1-5).

Komentatori ovo tumače da je Muhamed prije toga uzvratio dvaput kako ne zna čitati ali se prepustio da ga Bog izravno poučava. Na više međureligijskih susreta na kojima su sudjelovali i muslimanski teolozi slušao sam zgodu iz islamske tradicije (*sunna*) da je

² Dr. Enes Karić: "Šejh Muhamed El-Gazali (Život, djelo i djelovanje)", Šejh Muhamed El-Gazali: *Tematski tefsir kur'anskih sura*, Preveli s arapskog Dž. Latić i Z. Mujkanović, Obzorja, Sarajevo 2003., 11.

³ Rešid Hafizović: *O načelima islamske vjere* (Teološki traktati 1), Bemust, Zenica 1996., str. 99: "Kad smo rekli da je postupnost objavljivanja božanskoga Kitâba uslovljena sasvim ljudskim faktorom, tada smo u prvome redu imali na pameti ograničenu razinu ljudske svijesti koja je imala primiti božansku Mudrost". On u postupnost objave ubraja i svete knjige judaizma i kršćanstva, jer Muhamed priznaje da su Mojsije i Isus bili proroci, ali je Muhamed o sebi vjerovao da je "pečat proroka" (Kur'an 33,40).

⁴ Usp. natuknicu "Hira", Nerkez Smailagić: *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo 1990., 249 i Šejh Muhamed El-Gazali: "Sura devedeset šesta", *Tematski tefsir kur'anskih sura*, 728-729. E. Karić: *Kur'an s prijevodom na bosanski jezik*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1995., 598 ovako tumači početak Sure 96.: "Ovih prvih pet ajeta jesu prva objava koju je Muhammed, a. s., primio. Učiti, čitati, pisati i znanje sticati jesu znaci islama. Riječi doslovno znače: Uči, recitiraj Kur'an, o Muhammede, počinjući i pomažući se imenom svoga Gospodara uzvišenog".

Muhamed iz početka bio zbunjen ovim i sličnim doživljajima, čak potišten, te se pobojavao da gubi pamet. Upitao je svoju ženu Hatidžu, izgleda li joj i dalje razuman i dobivši od nje pozitivan odgovor dobio u njoj prvu suradnicu i sljedbenicu islama.

Meka je u to doba bila raskrižje “puta tamjana” kojim su trgovci robu s Istoka prebacivali na Sredozemlje i obratno, neke vrste trgovačka republika, poznata po svetištu Kaba⁵. Dok je objava u Meki još trajala, Muhamed je počeo obavljati svoju službu Božjeg poslanika i okupljati prvu zajednicu sljedbenika islama kojima samo ime znači “Bogu odani”, a naziv “Allah” za Boga postojao je kod Arapa i prije Muhameda te danas i kršćanski Arapi tako oslovljavaju Boga u liturgijskim i privatnim molitvama. Uz Hatidžu, među prve obraćenike uvrstili su se Abu Bekr (573-634), čija kći Ajša je bila jedna od Muhamedovih žena i koji je postao prvi kalif ili nasljednik Prorokov u upravljanju muslimanima kao vjerskom i političkom zajednicom, zatim oslobođeni rob Zeid ibn Haris i dr. Ubrzo se Prorok osjećao dužnim kritizirati pogansku religiju svojih sunarodnjaka s njihovim idolima i praznovjernim kultom. “Sada su Mekanci, čija je većina, bez dvojbe, malo marila za takvo pobožnjačko tajno druženje, otkrili da bi religiozna revolucija mogla ugroziti njihove sajmove i njihovu trgovinu. Da je to, naime, bila glavna točka njihova otpora protiv Muhammeda proizlazi iz toga da *Kur’an* češće nastoji u tom pogledu umiriti Kurejšite: mekansko svetište je pripadalo Allahu kojeg i Mekanci priznaju za najvišeg Boga (31,24; 39,39; 5,14; 13,12, gdje je Allah gospodar Kabe), te će on štititi i blagosloviti svoje svetište, ako mu se oni prepuste (27,93; 28,57; 29,67; 106,1 i dalje)”⁶. U mekansko razdoblje objave spadaju i dijelovi *Kur’ana* u kojima se kritizira nauk kršćana o Kristovu božanskom sinovstvu: “Muhammed koji je živio u čvrstom uvjerenju da je islam povezan Božjom istinom s religijom ‘ljudi Knjige’, uza sve to, već u Meki započeo je odbacivati crkvene kristološke dogme. To ne narušava temeljnu istovjetnost Božje istine, te time i Islama i ranijih objava, nego samo kasnije crkvom usvojeno pogrešno učenje, jer je on dopuštao da je Isa (Isus) energično odbijao učenja o svojoj božanstvenosti”⁷.

Uskoro se zbog progona jedan dio Muhamedovih vjernika morao iseliti u Abesiniju. Iako se nakon njihova odlaska obratio utjecajni građanin Meke Omar koji će kasnije postati drugi kalif (634-644), Muhamed je s preostalim vjernicima potražio Medinu kao mirnije središte svoga pokreta. Stigao je 20. rujna 622. na putu za Medinu u predgrađe zvano Kuba te tu sagradio prvu džamiju⁸ i sklopio ugovor s građanima Medine. Kalif Omar odredio je god. god. 637. da se godina Muhamedova preseljenja u Medinu uzme kao hidžra, seoba Poslanika i zato početak islamske ere.

U Medini je Muhamed kroz preostalih deset godina života i poslanja razvio svoje diplomatske sposobnosti uređujući zajednicu vjernika te uspostavljajući prijateljske odnose s drugim pojedincima i gradovima. Oslanjao se na *mudžahire* (one koji su s njime doselili) te na stanovnike Medine koji su već bili primili islam ili su se uskoro obratili. U bitci na Bedru 13. ožujka 624. tri stotine muslimana pobijedilo je tri puta brojniju vojsku i ta je pobjeda bila prekretnica u organiziranju islama u religijsku i državnu zajednicu. Ona se slavi svake godine na 17. dan ramazana. God. 629. Muhamed je sklopio ugovor koji je slijedeće godine omogućio da muslimani obave hodočašće u Meku. U travnju godine 632. obavio oproštajni

⁵ Usp. “Meka”, N. Smailagić: *Leskison islama*, 394-401.

⁶ Iz natuknice “Muhammed”, N. Smailagić, *Op. cit.*, 425.

⁷ N. Smailović: “Muhammed”, *Op. cit.*, 426.

⁸ Podatak preuzimam iz priloga A. Alibašić: “Hronološki pregled historije islama i muslimanskih naroda”, Dž. Hodžić (ur.): *Atlas islamskoga svijeta*, Udruženje Ilmijje Islamske zajednice u BiH, Sarajevo 2004., 795. N. Smailagić, *Op. cit.*, 427 iznosi da je to bilo 24. rujna 622.

hadž, “prvi reformirani hadž koji je za sva naredna vremena postao mjerodavan”⁹. Umro je u Medini 8. lipnja 632. na krilu svoje žene Aiše.

Sve vrijeme boravka u Medini dobivao je objavu. Sure iz medinskog razdoblja više se odnose na društveno uređenje islamske vjerske i državne zajednice. Profesor Jusuf Ramić ovako obrazlaže razloge za stupnjevito objavljivanje Kur’ana:

1. Muhammed, alejhi-s-selam, kao što je poznato, bio je nepismen. Ono što je dobijao putem objave morao je upamtiti, zatim dalje prenijeti prepisivačima da to zabilježe. Dakle, postupno objavljivanje Kur’ana omogućilo je njegovo lakše pamćenje i bilježenje.
2. Mnogi ajeti su objavljeni kao odgovor na brojna pitanja koja su tokom više od dvadeset godina postavljana Poslaniku Muhammedu, alejhi-s-selam.
3. Razloge ove postupnosti treba tražiti i u problemu derogacije pojedinih kur’anskih ajeta.
4. U odnosu na Muhammeda, alejhi-s-selam, sukcesivno objavljivanje Kur’ana imalo je za cilj da ojača i učvrsti njegovo srce (*li nusebbite bihi fuadeke*).¹⁰

Svjestan da prenosi Božju objavu koju vjernici trebaju naučiti i ponašati se prema Božjim odredbama, Muhamed je tražio od suradnika da objavljene odlomke zapišu, umnažaju i uče napamet. Tako je nastao Kur’an kao sveta knjiga od 114 poglavlja ili sura s preko 6000 “stavaka” ili ajeta. Pisalo se na materijalu koji je tada bio dostupan: crepovi, ravno kamenje, pergament, koža, kosti od plećke ovaca ili deva, listovi palme, komadi kamenja i razbijene keramike. Zato se ovi zapisi u tradiciji zovu “listovi” (*suhuf*)¹¹. Sam poslanik ponavljao je dijelove Kur’ana napamet a u godini svoje smrti ponovio je dva puta cijelu svetu Knjigu. “Napominjemo također da je Poslanik u nekoliko navrata sam objavio poništenje nekih objava (jer su se potrebe društva izmijenile). Sam Kur’an o tome govori. Ukoliko je, dakle, prilikom kanonske redakcije, nekoliko godina kasnije, u njemu bilo više varijanti nekog mjesta, sasvim je sigurno da se dogodilo zbog ulomaka koje je Poslanik promijenio ili poništio na temelju kasnije objave”¹².

U godini Muhamedove smrti četiri muslimana Medine (*ensari*) znali su napamet cijeli Kur’an. Dok je Poslanik bio živ, pisari su napisane tekstove čuvali sami te davali drugima da ih prepisu i uče napamet. Jedan od pisara bio je i Zaid ibn Tabit od kojega je kalif Abu Bekr zatražio da napiše sve tekstove u jednu zbirku. Zaidu je naređeno da za svaki ajet nađe bar dva pisana primjerka te da se ne smije pouzdavati samo u svoje pamćenje. On nije uspio naći drugi primjerak samo za dva ajeta, ali ih je svojim sjećanjem potvrdilo više osoba. Cijela knjiga nazvana je *Mushaf* (Zbirka listova). Ova kanonska kopija priređena je u razmaku od godine dana nakon Poslanikove smrti. Čuvao ju je sam kalif; poslije njegove smrti prešla je u vlasništvo Omara koji je rukopis ostavio svojoj kćeri Hafsi, Poslanikovoj udovici.

Pod vladavinom Abu Bekra stabilizirala se muslimanska država i muslimani su 3. srpnja 634. pobijedili bizantinsku vojsku. U vrijeme kalifa Omara (634-644) muslimani su osvojili Siriju, Palestinu, Perziju, Egipat. Omar je stradao od atentata a za trećeg kalifu izabran je Osman

⁹ N. Smailagić, *Op. cit.*, 430.

¹⁰ J. Ramić: *Tefsir – historija i metodologija*, Fakultet islamskih nauka Sarajevo 2001., 8.

¹¹ Usp. N. Smailagić: *Uvod u Kur’an*, XLIV. R. Hafizović: *O načelima islamske vjere*, 101: “*Suhufi*, ti brojni *Listovi Knjige*, što ih Pradavni šalje sa Prijestolja žive mudrosti i slave, u svojoj konačnici obrazuju *Mushaf*, zemaljski lik nebeskog *Kitaba* u kojem nalazimo tri temeljna svjedočanstva: svjedočanstvo o jedinstvu božanske Objave, o jedinstvu Vjere i o jedinstvu božanskog Vjerzakona”.

¹² M. Hamidullah: *Muhammed, a. s.* Vlastita naklada, Zagreb 1977., 40.

(644-656). God. 650. emir Hudaifa pred vojnu protiv Armenije obratio se Osmanu s teškoćom da se među njegovim podanicima šire primjeri Kur'ana s neujednačenim tekstom: "Pomozi ovoj zajednici prije nego što njeni članovi budu, u pogledu Knjige, u neslozi sličnoj onoj Židova i kršćana". Kalif Osman zamolio je Hafsu da ustupi "listove" svoga oca te osnovao komisiju kojoj je dao zadatak da "izradi novu recenziju Objave"¹³. Na čelu komisije bio je isti Zeid ibn Tabit. Komisija je dobila nalog da uvaži mekanski dijalekt arapskog na kojem je Muhamed prenosio primljenu objavu. Neki prenositelji tradicije zapisali su da je Osman dao prirediti četiri a drugi sedam istovjetnih kopija službene recenzije. Jednu je kopiju zadržao za sebe a druge poslao u Meku, Kufu, Basru, Damask i druga središta svoje prostrane države. Tradicija bilježi da je Osman dao spaliti sve druge kopije Kur'ana kako bi uveo disciplinu u prepisivanje svete knjige.

Abu Bekrova i Osmanove recenzije nisu sačuvane u obliku izvornih primjeraka, ali jesu sačuvani neki rukopisi iz vremena u kojima su izvornici postojali kao podloga za prepisivanje. "Dokazano je da su najstariji manuskripti i tekst koji danas upotrebljavamo potpuno usaglašeni i bez ikakvih razlika. S druge strane, činjenica je da su *hafizi* (oni koji znaju cijeli Kur'an napamet) postojali u svim razdobljima i da postoje i danas. Godine 1956. upoznali su me s podatkom da u Turskoj postoji 150.000 hafiza, od kojih su mnogi mladi. Sjećanja tih hafiza potpuno se slažu i međusobno i s pisanim tekstom. Pisani dokumenti i dokumenti sjećanja sačinjavaju osnovu na kojoj počiva autentičnost teksta Kur'ana"¹⁴.

S vremenom su uvedeni grafički znakovi za pojedine dijelove svetog teksta, osobito zbog čitanja u bogoslužju, a razvila se teološka disciplina čitanja Kur'ana (*kiraet*)¹⁵ koja se proučava u medresama i na Fakultetu islamskih nauka. Ovo je potrebno zato što u arapskom postoje različiti dijalekti (iako je Kur'an pisan na klasičnim arapskom) te što muslimani kojima arapski nije materinski jezik imaju potrebu prilikom obrednih molitava i privatnog recitiranja što ispravnije izgovarati svoj sveti tekst na izvorniku. Razvilo se i *kaligrafsko prepisivanje Kur'ana* koje su njegovatelji ove muslinaske umjetnosti prakticirali stoljećima i nakon što je izumljen tisak. Gazi-Husrev begova biblioteka u Sarajevu čuva stotine takvih rukopisa koje su hodočasnici (hadžije) i drugi putnici donosili u Bosnu ali i koje su prepisivali marljivi pisari u Bosni.

Hadis

"Hadis je ono što je Poslanik rekao, činio ili odobrio" a nije zapisano u Kur'anu¹⁶. M. Hamidullah kaže da je "hadis priča o onome što je Muhammed učinio, rekao ili dopuštao svojim pristašama. Radi se o zbirci različitih odlomaka, koji potječu iz hiljadu izvora. U svakoj priči jedan od Poslanikovih drugova iznosi neki događaj, kojem je bio svjedok. Samo je po sebi razumljivo da se prenošenje te vrste znanja odvijalo istodobno i usmenim i

¹³ N. Smailagić: *Uvod u Kur'an*, XLVII.

¹⁴ M. Hamidullah, *Op. cit.*, 44.

¹⁵ Usp. N. Smailagić: *Uvod u Kur'an*, 83-107. *Glosar religijskih pojmova*, Izd. Međureligijsko vijeće BiH, Sarajevo 1999., 27 pojašnjava da je to melodično čitanje Kur'ana i obavezni dio svakog namaza te ujedno teološka disciplina koja se bavi pravilima i načinima učenja (melodičnog čitanja) Kur'ana.

¹⁶ Definicija koju nam je na predavanjima više puta ponovio profesor Jusuf Ramić. Usp. također J. Ramić: *Tefsir – historija i metodologija*, Fakultet islamskih nauka Sarajevo 2001, 5 gdje kaže da u "hadis spadaju i vijesti koje govore o Poslanikovim osobinama". F. Pašanović: *200 hadisa*, GRIN, Gračanica 2004., 9: "Arapska riječ hadis jezički (između ostaloga) znači govor, a u islamskoj terminologiji označava govor Muhammeda, a. s., i govor njegovih ashaba o njemu, njegovim djelima i postupcima, izgledu, osobinama i sl. Kao sinonim riječi hadis često se koristi riječ Sunnet, koja označava ukupnost Poslanikove prakse".

pismenim putem.”¹⁷ Pedesetak ashaba nadživjelo je Poslanika za pedeset i više godina te su se raspršili u Egipat, Siriju, Mezopotamiju i drugdje. Poslanikovi suradnici diktirali su svojim učenicima izreke i zgone iz njegova života a ovi su ih dalje prenosili novim generacijama. Tako je došlo do zbirki Hadisa od kojih su najpoznatije: Sahib al-Bukhari (810-870), Sahib al-Muslim (817-875), Sunan Abu Dawud (817-888), Sunan Tirmhidi Al Djami al-sahih (815-892), Sunan Nasai (830-915), Sunan Ibn Madja (824-886). Negativni kriterij ispravnosti pojedinog hadisa je da se ne protivi Kur’anu te da je koristan. Oni koji prođu ovaj negativni kriterij dijele se na prave (*sahih*), lijepe (*hasan*) i slabe (*da’if*).

Adel Th. Houry je kršćanski islamolog kojemu je arapski materinski jezik. Predavao je islam i svjetske religije na Katoličkom teološkom fakultetu u Münsteru. Između ostaloga, preveo je Kur’an na njemački te napisao niz djela u kojima na dijaloški način predstavlja islam kršćanima. Na temelju proučavanja muslimanskih teologa on iznosi kriterije o prenositelju hadisa da bi taj hadis bio autentičan:

1. prenositelj treba biti besprijekoran u vjeri i ponašanju;
2. dostojan povjerenja i od svih prihvaćen;
3. iznijeti jamstvo da je predani sadržaj pravo razumio i dalje prenio;
4. da je prenio više od jednog hadisa;
5. prikazati lanac prenositelja bez prekida;
6. izričito treba tvrditi da je Muhamed nešto rekao ili učinio;
7. sadržaj onoga što prenosi treba se uklapati u rano doba zajednice¹⁸.

Jedan od Poslanikovih hadisa je: “Nitko od vas neće istinski vjerovati dok ne bude želio svome bratu ono što želi sebi”¹⁹. Ovo načelo postoji u Starome zavjetu (Tob 4,16), u Novome zavjetu (Mt 7,12; Lk 6,31), kod grčkih i rimskih pisaca klasike, u židovskim spisima izvan Biblije. Nazivamo ga “zlatnim pravilom” jer daje religioznu i filozofsku motivaciju za opću ljudsku solidarnost: postupajmo prema drugima onako kako bismo željeli da oni postupe prema nama kada budemo u potrebi, i to tako da prvi dajemo inicijativu²⁰.

Proučavanje hadisa pomaže muslimanima, i drugim ljudima koji se za islam zanimaju iz razloga dijaloga, da bolje razumiju Kur’an i duhovnost islama. Bilo je i nekritičnih prenositelja pojedinih izreka ili zgone pripisivanih Poslaniku tako da teolozi i vjerski starješine upozoravaju imame i obične vjernike na opasnost korištenja patvorenih hadisa²¹. Zato postoji predmet “hadis” koji uče đaci medrese i studenti Fakulteta islamskih nauka²².

Hatma, namaz, hutbe, vazovi

Ovo su prigode u kojima muslimani čitaju Kur’an bilo u privatnom ozračju vlastitog doma bilo u džamiji.

¹⁷ M. Hamidullah: *Op. cit.*, 44.

¹⁸ Adel Th. Houry: *Der Islam – sein Glaube – seine Lebensordnung – sein Anspruch*, Herder, Frankfurt 1988, 43-44.

¹⁹ Tekst donosi i tumači kao zahtjev za solidarnošću A. Sijadžić: *40 hadisa*, Muftijstvo Zenica 1993., 125.

²⁰ Usp. Zorica Maros: *Zlatno pravilo u kršćanstvu i islamu* (diplomski rad na Vrhbosanskoj teologiji), Sarajevo 2004. Studentica radila pod mojim vodstvom.

²¹ Usp. poglavlje “Skovani i patvoreni hadisi”, *Reis Džemaludin Čaušević Prosvjetitelj i reformator*, Ljiljan, Sarajevo 2002., 141-145.

²² Usp. M. Mahmutović: *Hadis. Udžbenik za treći razred medrese*, El-Kalem, Sarajevo 1999. O. Nakičević: *Uvod u hadiske znanosti III dopunjeno izdanje*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu 1997.

Hatma ili *hatm*²³ je recitiranje cijeloga Kur'ana, od početka do kraja. Čitanje svete Knjige smatra se pobožnim djelom (*ibadet*), osobito ako se vrši u kratkom vremenskom razmaku kroz osam noći. Hafizi su oni koji nauče cijeli Kur'an napamet da bi ga mogli recitirati. To čine i oni muslimani kojima arapski nije materinski jezik i koji ne uče jezik svoje svete knjige kao strani tijekom školovanja. Pojedini dječaci u dobi od deset godina to svladaju, ali postoji posebna tehnika za održavanje naučenog teksta u pamćenju. Dijelovi Kur'ana recitiraju se u službi za pokojne.

Namaz je obredna molitva, jedan od pet stupova islama, na arapskom se kaže *salat*. Obavlja se pet puta dnevno, u određenim dijelovima dana (*sabah, podne, ikindija, akšam, jacija*)²⁴. Svaki od namaza počinje *Fatihom* ili prvim poglavljem Kur'ana:

U ime Allaha; Svemilosnog, Samilosnog!
Hvala Allahu, Gospodaru svjetova,
Svemilosnom, Samilosnom,
Vladaru Dana Sudnjega!
Samo Tebi robujemo i samo od Tebe pomoć tražimo.
Na Pravi Put Ti nas uputi,
Na put onih kojima si darove svoje podario!
Ne put onih koji su srdžbu Tvoju zaslužili,
niti na put onih koji su zalutali.

Ova sura je "glavnina, srž ili suština Knjige, 'majka' Kur'ana, jedna od najvećih kur'anskih sura"²⁵. To je molitva klanjanja, zahvalnosti i hvale Bogu jedinomu koji je milosrdan. Mi kršćani možemo je mirno usporediti s Očenašom kao Isusovom molitvom²⁶. – Osim ove uvodne molitve, koju svi odrasli muslimani znaju napamet na arapskom, imam koji predvodi obred recitira i druge dijelove Kur'ana. Molitvu može obavljati pojedinac za sebe, u kući ili na putovanju, ali je pred Bogom zaslužnije ako se pridruži zajedničkoj molitvi, osobito u petak kada se obavlja tjedno bogoštovlje muslimana zvano *džuma* (= dan općeg skupa)²⁷.

Hutba je vjerski govor koji se obavlja u okviru bogoslužja petkom. Posebno svečana hutba je na kurbanski i ramazanski Bajram kao dva velika blagdana u toku godine. U bogoslužju pod kojim se obavlja hutba neizostavni dio je recitiranje Kur'ana te propovijed temeljena na ajetima iz Kur'ana i na hadisima²⁸. Hasanović kaže da se "neće postići cilj hutbe, ako džemat ne razumije va'z. Da bi džemat razumio va'z treba ga održati na jeziku džemata"²⁹. Govornik koji drži hutbu zove se *hatib*.

Vaz je vjerski govor kojemu je cilj poučavanje, odgajanje, popravljavanje vjernika. Propovijedi petkom ili na blagdane mogu biti vazovi, ali se ovi govori drže i na kućnim i vjeronaučnim

²³ Usp. N. Smailagić: *Leksikon islama*, 245. *Glosar religijskih pojmova*, 24

²⁴ Usp. članak "Salat", N. Smailagić, *Op. cit.*, 526-532.

²⁵ Šejh Muhammed El-Gazali: *Tematski tefsir kur'anskih sura*, 19. Usp. također M. M. Ayoub: "Kako je Fatiha predstavljena u muslimanskom tumačenju Kur'ana", E. Karić (prir.): *Kur'an u suvremenom dobu I*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1997., 215-227.

²⁶ To je učinio J.-D. Thyen: *Bibel und Koran. Eine Synopse gemeinsamer Überlieferung*, Böhlau Verlag, Köln 1989, 204-205.

²⁷ Usp. članak "Džuma", N. Smailagić, *Op. cit.*, 164.

²⁸ Usp. podnaslov "Značaj i važnost hutbe", B. Hasanović: *Izbor hutbi i vazova*, Starješinstvo IZ u BiH, Sarajevo 1979, 8-11.

²⁹ B. Hasanović, *Op. cit.*, 10. U članku "Hutba", N. Smailagić, *Op. cit.*, 251 kaže da se hutba drži na arapskom, ali obavještava da je nakon velike reforme u Turskoj "turski jezik zamijenio arapski u vjerskim izlaganjima".

svečanostima (hatma, tevhid). Govornik koji drži vaz zove se vaiz. Hutbe i vazovi oslanjaju se na sveti tekst, ali “treba da odgovaraju mjestu, vremenu i prilikama... I hatibi i vaizi dužni su budno pratiti sve pojave u svome džematu i upozoravati na sve ono što ne valja”³⁰.

Tefsir

Arapska riječ *tefsir* znači “tumačenje, komentar nekog teksta”. U islamskoj teologiji to je “komentar Kur’ana i znanost o tumačenju Svete knjige. Ova grana učenosti nazivana je *‘ilm al Qur’an wa at-tafsir*, posebna je i vrlo značajna grana islamske znanosti i poučava se na medresama i sveučilištima. Pod naslovom *tafsir* sabrano je nekoliko općenitih djela o *Kur’anu*, ali većina njih su kontinuirani komentari, u kojima se tekst svete knjige tumači rečenicu po rečenicu, katkad i riječ po riječ”³¹. *Mufesir* je onaj koji tumači Kur’an. On treba savršeno poznavati arapski jezik, gramatiku, sintaksu i etimologiju toga jezika na kojem je Bog dao objavu. Također treba poznavati i osnovne teološke discipline kao što su *kiraet* (čitanje Svete knjige), zatim *akaid* (dogmatika). “To je znanje koje Bog podijeli onome koji postupa prema propisima vjere i svome znanju. Među uvjete koji se traže od mufesira spada i to da se drži ispravnog islamskog vjerovanja i u tome slijedi Alejhisselama i generaciju muslimana koji su u njegovo doba živjeli i od njega učili”³².

Među najstarije Škole tefsira spadaju one u Medini, Meki i Kufi u Iraku. Među najstarije komentatore spadaju Taberi, Ibni Kesir i dr. H. M. Handžić u svojoj knjizi o ovoj teološkoj disciplini donosi kratke biografije i pregled djelovanja 17 učenjaka koji su se bavili egzegezom Kur’ana od III. do XIV. stoljeća islamske ere. Današnji stručnjaci za ovu disciplinu naglašavaju *povod objave pojedine sure*: “Poznavanje povoda objave Kur’ana je veoma važan preduslov za pravilno razumijevanje i tumačenje kur’anskog teksta. Povodi otklanjaju ono što tekst čini nejasnim. Oni nam pomažu da otkrijemo šta je u tekstu uslovno, a šta trajno, šta je kao rješenje konkretne situacije, a šta kao pravilo i princip”³³. Profesor Ramić obradio je u knjizi iz koje ovo navodim 96 sura Kur’ana iz vidika njihova povoda objavljivanja.

Prijevod Kur’ana za muslimane BiH i susjednih zemalja (1895.-2004.)

Na tumačenje islamske svete knjige spadaju i prijevod s arapskog na jezike drugih naroda koji su muslimanski ili koji imaju muslimansku manjinu i dijasporu. Po uvjerenju muslimana Bog je svoju objavu dao na arapskom i nitko ne može potpuno prevesti uzvišenost arapskog izvornika. Jedan od Muhamedovih hadisa glasi: “Volite Arape zbog tri stvari: zbog toga što sam ja Arap, zbog toga što je Kur’an na arapskom i zbog toga što je rajski jezik arapski”³⁴. Muslimanski teolozi upozoravaju kako Kur’an ističe da je objava upućena Židovima i kršćanima bila davana na hebrejskom i aramejskom te da Bog hoće postojanje različitih jezika (Kur’an 10,47; 12,7; 14,4; 30,22). Prvi musliman Perzijanac, Salman al-Farisi, preveo je *Fatih* na perzijski u prvoj polovici VII. stoljeća, dok je nastajalo kanonsko izdanje svete knjige, ali nije sigurno je li to učinio još za života Muhamedova ili ubrzo nakon njegove smrti. “Sekundarni izvori pokazuju da je Muhammed, a. s. upućivao poneke dijelove Kur’ana stranim vladarima u pismima, posredstvom kojih ih je htio upoznati s islamom, predstaviti im

³⁰ B. Hasanović, *Op. cit.*, 12-13.

³¹ Iz natuknice “Tefsir”, N. Smailagić: *Leksikon islama*, 602.

³² H. M. Handžić: *Uvod u tefsirsku i hadisku nauku*, II izdanje, Sarajevo 1972., 45.

³³ J. Ramić: *Povodi objave Kur’ana*, Starješinstvo IZ BiH, Sarajevo 1990., 6.

³⁴ Citat preuzimam iz knjige E. Karić: *Tefsir – Uvod u tefsirske znanosti*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1995., 253.

ga kao novu vjeru ili ih pozvati da konvertiraju. Pristalice prevođenja Kur'ana te Muhammedove, a. s., postupke uzimaju argumentom dozvole i legitimnosti prevođenja ne samo kur'anske poruke već i *Tradicije*³⁵. Prema istraživanju Jusufa Ramića kršćani Europe najprije su u XII. st. s arapskog preveli filozofska djela Avicene i Averoesa, a onda su Englez Robert od Retinesa, naš zemljak Herman Dalmatinac i španjolski svećenik Petar od Toleda “prvi put preveli Kur'an na latinski jezik. Na prijevodu su ostavili pune tri godine (1141-1143). Četiri stoljeća prijevod je ostao u rukopisu, sve dok ga Teodor Biliander nije objavio u Baselu 1543. godine. Ovaj latinski prijevod kasnije je preveden i na druge evropske jezike”³⁶. Muslimani se žale da su ti prvi prijevodi u Europi bili namijenjeni misionarima i teolozima radi propagande protiv islama i muslimana. Od sredine XVIII. st. porastao je kod europskih književnika, filozofa i teologa interes za islam i muslimane te je u tom razdoblju “Kur'an preveden na većinu evropskih jezika”³⁷.

U vrijeme otomanske okupacije na području današnje BiH i susjednih država muslimani Slaveni nisu ozbiljno raspravljali, trebaju li prevesti Kur'an na svoj materinski jezik. Rasprava se razvila koncem XIX. i početkom XX. st. U tim raspravama izbijao je strah da živi jezik ne potisne arapski u molitvama muslimana Slavena te prirodno opiranje tzv. muslimanskom modernizmu koji je polagano prodirao i u naše krajeve. Možda je to razlog da prvi prijevod Kur'ana nije načinio neki muslimanski teolog nego pravoslavac i kulturni djelatnik Mičo Ljubibratić Hercegovac (1883.-1889.) On je preveo Kur'an s francuskog na ijekavski srpski, ali je prijevod objavljen nakon njegove smrti, u Beogradu 1895. Knjiga je tiskana ćirilicom u državnoj štampariji Kraljevine Srbije. Kako su prevodilac i njegovi suradnici muslimane smatrali “muhamedancima srpske narodnosti”, prijevod je trebao poslužiti zbližavanju Srba pravoslavca i bosansko-hercegovačkih muslimana. Jasno je da su službeni predstavnici muslimana reagirali negativno, tražeći od svojih vjernika da knjigu ne čitaju, makar im je netko poklonio³⁸. Prvo izdanje nema nikakvog predgovora u kojem bi prevoditelj rekao kojih se načela držao i što želi postići. Na kraju je na tri stranice dodan “Rječnik nekih stvari i imena u Koranu, i gdje su”. Sto godina kasnije, ovaj prijevod ocijenjen je kao važan kulturni i religiozni događaj pa je priređen pretisak u Sarajevu s uvodom teologa Enesa Karića: “Rapsrave o prevođenju Kur'ana kod nas (od prevoda Miće Ljubibratića do prevoda Besima Krkuta)”³⁹. U “Napomeni priređivača” istaknuto je da je zadržana Ljubibratićeva numeracija kuranskih ajeta ili stavaka te su muslimanski čitatelji upozoreni da je “Ljubibratić prevodio pod vidnim utjecajem našega pravoslavlja. Stoga se na stranicama ovoga prevoda pojavljuju riječi ‘molitva’, ‘Gospod’, ‘prorok’, Mojsije’, ‘Aron’”. Prednost takvog prevođenja je što kršćani mogu upoznati “temeljni izvor islama u stilu koji je blizak njihovom duhovnom univerzumu”. U tom smislu on pojavu ovoga prijevoda smatra prvorazrednim ‘ekumenskim događajem’ na našim prostorima na prelazu XIX u XX vijek”⁴⁰.

Mostarski muftija Ali Riza Karabeg (1872.-1944.) preveo je s arapskog na hrvatski Kur'an i izdao god. 1937. u Sarajevu. Ovaj prijevod doživio je prvo reprint izdanje 1990. god. u Njemačkoj i 1991. u Zagrebu⁴¹. U “Predgovoru” (str.1-5) ističe da nijedan prijevod na evropske jezike ne može biti istovjetan s arapskim izvornikom Kur'ana, a posebnu teškoću

³⁵ E. Karić: *Tefsir*, 255. Usp. također poglavlje “Prevođenje Kur'ana”, J. Ramić: *Tefsir – historija i metodologija*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo 2001., 254-263.

³⁶ J. Ramić: *Tefsir*, 254-255.

³⁷ Ševko Sulejmanović-Esma Kapetanović: *Vjeronauka za osmi razred osnovne škole*, Rijaset Izlamske zajednice u BiH, Sarajevo 1998., 29.

³⁸ Usp. E. Karić: *Hermeneutika Kur'ana*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1995., 56-63.

³⁹ Mičo Ljubibratić: *Koran. Reprint izdanja iz 1895. godine*, Svjetlost, Sarajevo 2000, 537 str.

⁴⁰ E. Karić: “Uvodna napomena”, u *Mičo Ljubibratić - Koran.*, 43.

⁴¹ *Kur'an*. Prijevod Ali Riza Karabeg, Komentar Enes Karić, IP August Cesarec, Zagreb 1991, 23+ 423 str.

sačinjavaju razlike u kulturi i izrazima tako da prevodilac u tim jezicima ne može naći “izraze koji bi se slagali potpuno s Kur’anskim”. Kaže da uz pojedinu stranicu prijevoda nije donio i arapski izvornik zato što bi to znatno poskupilo knjigu te što očekuje da “svaki musliman ima Kur’an u originalu”. Nadležnost objavljenog teksta uspoređuje s ustavom u suvremenim državama: kao što se ministarski propisi ne smiju suprotstavljati ustavu, tako se ne smiju sukobljavati s Kur’anom sunet i ulemanska⁴² izvađanja. Obrazlaže zašto je ključnu riječ “rahmet” ponekad prevodio s “milost” a nekad “milosrđe”. Iako se u isto vrijeme objavljuje njegov i Čauševićev prijevod “najsvetije nam Knjige”, smatra da to nije suvišno. Čitatelji koji su zadojeni “materijalističkom bujicom” mogli bi nailaziti na teškoće čitajući o događajima koji nadilaze prirodne zakone, ali neka zavire u “Stari ili Novi Zavjet, naći će toga mnogo i mnogo više i daleko čudnovatije nego u Kur’anu”.

Iste godine izašao je u Sarajevu prijevod umirovljenog reisa Džemaludina Čauševića (1870.-1938.) i hafiza Muhameda Pandže pod naslovom *Kur’an Časni - prijevod i tumač*. U proslavu Čaušević najavljuje da su svoje djelo izradili i sredili prema turskom učenjaku Omeru Rizi, da na početku svake sure donose njezin kratak sadržaj, zatim tekst i komentar, da u uvodu iznose osnove učenja o Kur’anu i islamu te također pregled Poslanikova života i djelovanja, bez čega je sveta knjiga nerazumljiva. Uz prijevod su otisnuli i arapski tekst svake sure, što je u očima pobožnih muslimana dalo dodatnu vrijednost knjizi. Recenzenti su ustanovili da je prijevod kur’anskog teksta uzet iz turskog, ali točnost prijevoda kao cjeline nisu dovodili u pitanje. Razvila se oštra polemika o komentaru uz pojedine sure⁴³. Izdavačka kuća “Stvarnost” izdala je ovu knjigu ponovno god. 1969., 1972., 1974., 1978., 1984., 1985., 1989., 1990. uz teološku redakciju hafiza Omera Mušića i literarnu asistenciju književnika Alije Nametka⁴⁴. U ovom izdanju “Izvodi iz predgovora izdanju 1937. godine” stavljeni su na kraju knjige (str. 837-883). J. Ramić je ustanovio da se turski teolog Omer Riza Dogrul poslužio engleskim prijevodom Muhammeda Alije iz god. 1916. te da su takav njegov prijevod koristili Čaušević i Pandža. Predbacuje redaktoru zagrebačkih izdanja ove knjige da je odabirom nekih Čauševićevih bilježaka te premještajem i skraćivanjem uvoda “u neku ruku ovo izdanje osakatio”⁴⁵.

Vrhovno islamsko starješinstvo povjerilo je profesoru Huseinu Đozi i skupini suradnika da rade na novom prijevodu Kur’ana s komentarom. Objavili su tri sveska koji obuhvaćaju tekst i komentar prva tri džuzova⁴⁶: pri svezak 1966. u 70.000 primjeraka, drugi 1967. u 60.000 i treći 1967. u 50.000. Smrću profesora Đoze ovo djelo ostalo je nedovršeno. Tom prigodom razvila se rasprava između teologa i orijentalista o prevođenju Kur’ana kao knjige objave i književnog djela⁴⁷.

⁴² “Ulema” je množina od riječi ‘alim i znači “onaj koji posjeduje ‘ilm”, znanje, učenost; to su učenjaci, muslimanski pravnici i teolozi kao prenositelji vjerskog znanja i predaje. Među muslimanima BiH visoko se cijene “ulemanske obitelji” u kojima se kroz pokoljenja njeguje sveta znanost. Usp. natuknicu “Ulema”, N. Smailagić: *Islamski leksikon*, 637-638.

⁴³ U novije vrijeme dio te rasprave pretiskan je u djelu Enes Karić i Mujo Demirović (priredili): *Reis Džemaludin Čaušević – Prosvjetitelj i reformator*, Ljiljan, Sarajevo 2002, dva sveska, 421 + 615 str.

⁴⁴ *Kur’an Časni. Preveli hafiz Muhammed Pandža i Džemaludin Čaušević; tumačenja i bilješke Omer Riza, Džemaludin Čaušević; redakciju prijevoda obavio hafiz Omer Mušić, VIII izdanje*, Stvarnost, Zagreb 1990, 893 str.

⁴⁵ Usp. poglavlje “Džemaluddin Čaušević kao prevodilac i komentator Kur’ana Časnog”, u njegovoj knjizi *Tefsir*, 264-274, citat str. 266.

⁴⁶ Tekst Kur’ana podijeljen je na 30 jednakih džuzova ili dijelova. Prijevod Čaušević-Pandža izrazito najavljuje gdje počinje novi džuz, dok noviji prijevodi to izostavljaju.

⁴⁷ Usp. E. Karić: *Hermeneutika Kur’ana*, 80-86.

Orijentalni institut u Sarajevu objavio je 1977. prijevod Kur'ana od orijentaliste Besima Korkuta. Zauzimanjem dr. Ahmeda Smajlovića, Starješinstvo Islamske zajednice u BiH, Hrvatskoj i Sloveiniji otkupilo je prava tiskanja Korkutova prijevoda te uz pristanak Korkuta na neke intervencije u tekstu dalo tiskati taj prijevod god. 1983. sa Smajlovićevim predgovorom u kojem stoji da je Kur'an Božja objava, Božja riječ i uputa. Dok je izdanje Orijentalnog instituta nosilo naslov *prevod Kurana*, ovome je dan naslov *Prevod značenja Kur'ana*⁴⁸. Na kraju su "Napomene uredništva" (str. 617-645) koje su vrlo korisne za neupućene čitatelje, i imao sam priliku uvjeriti se u to pri osobnom proučavanju. U popisu osobnih i geografskih imena (str. 645-650) u tri stupca naveden je najprije oblik upotrijebljen u ovom prijevodu, zatim izvorno arapski te biblijski iz Zagrebačke biblije. U Zagrebu je 1993. priređeno džepno izdanje koje je dijeljeno prognanim muslimanima iz BiH u Hrvatskoj i drugim zemljama⁴⁹. Sada postoji jezično popravljeno džepno izdanje na bošnjačkom, izdano u Sarajevu⁵⁰. Među muslimanima BiH ovo je najviše upotrebljavani prijevod, njihov *textus receptus* kako mi je rekao dr. Adnan Silajdžić.

U Bugojnu je 1994. izdao diplomirani inženjer Mustafa Mlivo prijevod i komentar Kur'ana na bosanskom. Na svojoj internetskoj stranici kaže da je po završetku fakulteta nabavio više prijevoda Kur'ana različitih autora koji su mu zbog razlika pri prevođenju Božju istinu učinili dalekom i nedokučivom. Zbog toga je odlučio svetu Knjigu prevesti a ne prepričati ili "zakamuflirati". Navodi niz citata iz drugih prijevoda u kojima vidi pogreške uzrokovane prevodiočevim nepoznavanjem "drugih naučnih disciplina". Za svoj prijevod kaže da je prvi prijevod na bosanski jezik, jer su "prethodni imali naznaku da su prevedeni na 'srpskohrvatski'". Služim se njegovim trećim izdanjem iz 2004. god. koje je izašlo u 1000 primjeraka⁵¹. Uz prijevod svake sure otisnut je i arapski izvorni tekst. Ispod crte donosi kratki komentar za pojedine važnije ili teže shvatljive sure. "Komentar utemeljen na modernoj nauci, klasičnim i suvremenim tefsirima Kur'ana, te Guharijinoj zbirci hadisa" (str. 645-733) usredotočen je na ključne riječi dotičnog poglavlja koje su transkribirane na arapskom te u zagradama prevedene. Na pr. uz tekst 2,173a obrazlaže zabranu svinjetine i nekih drugih životinja te uz 2,179 odredbu o postu (str. 649-651). "Život Muhammeda a. s." (str. 735-745) je ujedno povijest islama u prvim desetljećima. "Indeks važnijih pojmova" (749-764) sadrži između ostaloga opširne i zanimljive natuknice "Allah", "Čovjek", "Parabole", "Sudnji dan". "Indeks riječi Kur'ana" (str. 765-956) navodi važne riječi na arapskom te sure i ajete u kojima one dolaze. "Literatura" (957-958) sadrži popis od 34 djela o Kur'anu, većinom na engleskom. Nisam naišao na teološku ocjenu muslimanskih autora iz BiH ove knjige.

Enes Karić priredio je pod vodstvom profesora dr. Darka Tanaskovića i obranio u Beogradu disertaciju *Hermeneutički problemi prevođenja Kur'ana na srpskohrvatski jezik*. To mu je omogućilo da kvalitetno uđe u posao prevođenja Kur'ana. Njegov je prijevod veoma svečano

---

⁴⁸ *Prevod značenja Kur'ana*. Preveo Besim Korkut. Izdavač Starješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1984, treće izdanje, 654 str. A. Smajlović u predgovoru kaže da je ovo izdanje "najpogodnije za svakodnevnu upotrebu velikog broja učenika naših medresa, studenata Islamskog teološkog fakulteta i velikog broja naših imama, muallima i islamskih radnika a i svih zainteresovanih za jedno ovakvo djelo i ovakav prevod" (str. 7).

⁴⁹ B. Korkut: *Prevod Kur'ana* (II. izdanje), Međunarodna zajednica za pomoć Muslimanima Bosne i Hercegovine, Zagreb 1993.

⁵⁰ *Prijevod Kur'ana* Besima Korkuta, Izdavač Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Izdavački centar *El Kalem*, Sarajevo, 1422. h. g./2001., 642 str. Na početku donosi predgovor A. Smajlovića, zatim sve sure i ajete, "Napomene uredništva", "Vlastita imena" i "Sadržaj".

⁵¹ *Kur'an . Prijevod Kur'ana. Komentar. Indeks*. Kur'an s arapskog na bosanski preveo Mustafa Mlivo, dipl. ing, Vlastito izdanje, Bugojno 2004., 958 str.

opremljen i izdan 1995. god. u Sarajevu⁵². Recenzenti su bili petorica profesora Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, lektor bosanskog jezika dr. Senahid Halilović. Na desnoj strani reproduciran je arapski izvornik pojedine sure, na lijevoj autorov prijevod, a na rubu lijeve strane bilješke u kojima je pojašnjeno lingvističko i teološko značenje nekih sura. U prilogu “Kuranski univerzum (pogovor prijevodu)”, str. 1229-1269, govori autor o Kur’anu kao knjizi objave koju muslimani i drugi ljudi trebaju uvijek ponovo čitati, jer Kur’an jest jednom zauvijek zapečaćen kao knjiga, ali nije zapečaćeno razumijevanje i tumačenje Kur’ana. “Popis tema po ajetima” (str. 1271-1338) upućuje na pojedine sure i ajete gdje su te teme prisutne.

Kur’an u vjeronaučnim priručnicima za muslimansku djecu u BiH

Muslimanski vjerski poglavar Jakub Selimoski, pravoslavni Mitropolit Nikolaj i katolički nadbiskup Puljić uputili su nakon prvih demokratskih izbora predsjedništvu BiH, koja je tada još bila u sastavu Jugoslavije, u proljeće 1991. zahtjev da omogući i prije donošenja novog zakona o Crkvama i vjerskim zajednicama uvođenje u školski sustav konfesionalnog vjeronauka za djecu vjernika. Predsjedništvo je tu molbu uvažilo te dalo nalog Ministarstvu za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu da to omogući u dogovoru s vjerskim poglavarstvom regije na kojoj se nalazi pojedina osnovna škola. Tako je već ujesen 1991. vjeronauk ušao u državne škole a preko noći je nestalo predmeta “marksizam”. Katolički biskupi preuzeli su plan i priručnike za vjeronauk od Hrvatske biskupske konferencije, a muslimansko starješinstvo počelo je raditi na novim priručnicima. S vremenom su ti priručnici tiskani, a neki su doživjeli popravljena izdanja. Jasno je da se u tim priručnicima polaznici muslimanskog vjeronauka imaju priliku postupno upoznavati Kur’an.

Vjeronauka za prvi razred osnovne škole (Izdavač Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo 1998.) na str. 5 donosi nacrtanu stalažu s hrptom knjiga od kojih je jednoj naslov *Kur’an*. Vrlo pedagoški način da vjerničko dijete nauči kako Knjiga objave spada među važne knjige. Na str. 13, tema “Dužnosti prema porodici” ilustrirana je različitim slikama a na jednoj od njih muškarac zrelih godina s fesom na glavi. U tekstu iznad njega stoji: “Babo uči Kur’an”. Str. 18, uz temu “Vjeronauka u školi” otvorena knjiga na stalku s popratnim tekstom ispod te slike: “Allah je moj gospodar, Muhammed je moj poslanik, Kur’an je moj kitab...”. Na str. 20, tema “Učim bismillu” pojašnjena kratkom rečenicom: “Svaki dobar posao počinjemo bismillom”, a zatim je naveden latinični prijepis toga arapskog teksta i prijevod na dnu stranice: “U ime Allaha milostivog samilosnog”. Ovim molitvenim zazivom počinje svako poglavlje Kur’ana. Na str. 22 muslimanski vjerski pozdrav *Es-selamu alejkum* naslovljen je kao “Pozdrav mira” te je na slijedećoj stranici preveden: “Neka je na vas Božji mir i blagoslov!” Na str. 43, prva sura *Fatiha* prepisana latiničnim slovima na arapskom i prevedena. Na str. 48, uz temu “Rođenje vjerovjesnika Muhameda” uokvirene četiri rečenice koje učenici trebaju zapamtiti. U prvaj je istaknuto da je Muhamed Božji poslanik, a druga glasi: “Njemu je Allah, dž. š., objavio posljednju knjigu, Kur’an”.

Hazema Nišatović autorica je *Vjeruanuke za drugi razred osnovne škole* (isti izdavač, 1998.). Na str. 27, uz temu “Kako i koliko vjerujem” donesena Sura 110. na arapskom i u prijevodu te citat iz Kurana o Božjoj moći nad svakom stvari. Na str. 50, uz temu “Islamski šarti” (= temelji, obveze) donesen je arapski tekst i prijevod Sure 15,99: “I sve dok si živ, Gospodaru svome robuj!”. Na str. 85, u okviru teme “Hadž” (= hodočašće) latinična transkripcija Sure 108. i prijevod. Str. 91, transkripcija i prijevod Sure 109. u kojoj se musliman, svjestan

⁵² *Kur’an s prijevodom na bosanski jezik*. Preveo Enes Karić, Bosanska knjiga, Sarajevo 1995, 1343 str., tvrdi uvez, format A-4.

religijskog pluralizma, obraća nevjernicima odlučno izjavljujući da će se klanjati Bogu jedinome te završava: “Vama vaša vjera, meni moja!” Današnji muslimanski teolozi vide u ovoj suri jedan od temelja za međureligijsku toleranciju i dijalog⁵³.

Vjeronauka za treći razred osnovne škole, autori Refik Čatić i Omer Štrulanović, isti izdavač 1998., u okviru teme “Ponašanje pri jelu”, str. 32, arapski tekst i prijevod Sure 108. koja zove na poštivanje Božjih darova. Str. 45, u okviru teme o Bogu Stvoritelju prirode, niz citata iz Kur’ana o toj temi.

Vjeronauka za četvrti razred osnovne škole, autor Refik Čatić, isti izdavač 1998., str 5-7, uvodna tema: “Želim znati i učiti Kur’an” ima za moto citat iz Sure 17,9: “Ovaj Kur’an vodi jedinom pravom putu...”, zatim iz Sure 46,12 da je sveta knjiga dana na arapskom jeziku. Tu također stoji: “Kur’an je preveden na sve glavne svjetske jezike. Na bosanski je preveden šest puta. Svaka muslimanska porodica treba da ima u svojoj kući Kur’an i prijevod Kur’ana”. Zatim su navedeni citati iz Kur’ana u obradi slijedećih tema: “Porodica u islamu; Allah je Stvoritelj vode; Džuma-namaz (= molitva na dan općeg skupa, petkom); Allah je Stvoritelj planina, brda i dolina; Ramazanski ezan; Životinjsko carstvo veliča Božju mudrost; Farz – Božja zapovijed i haram – Božja zabrana; Pčela – čudo u prirodi; Džemat – zajedničko klanjanje; Allah je Stvoritelj života i smrti; Ličnost Muhammeda, alejhisselam”.

Vjeronauka za peti razred osnovne škole, grupa autora, isti izdavač 1997., za prvu temu ima Vjerovanje muslimana te citira i obrazlaže Suru 112. koja naglašava Božju jednotu: Bog je jedan a Muhamed je njegov rob i poslanik. Među temeljne istine islama spada vjera u Boga, u anđele, u Božje kitabe (svete knjige), u Božje poslanike i u sudnji dan (str. 8). Pri obrazlaganju vjere u Božje kitabe nabrojani su: “Tewrat – koji je objavljen Musau, a . s., Zebur - objavljen Davudu, a . s., Indžil – objavljen Isau, a. s. i Kur’an – objavljen Muhammedu, a s.” (11). Tu učenici školskog vjeronauka prvi puta dobivaju osnovne informacije o nastanku Kur’ana koji je “jedini Božji kitab koji čovjek nije izmijenio, već je od momenta objavljivanja pa do danas zapisan točno onako kako ga je naš Gospodar objavio Muhammedu, a. s.” (12). Kur’anski ajeti iz različitih sura navedeni su uz teme: “Rođenje djeteta; Namaz (= molitva); Dužnosti roditelja prema djeci; Dokazi o postojanju Boga”. Nekoliko kratkih sura transkribirano je na arapskom te je predloženo da ih učenici nauče napamet.

Vjeronauka za šesti razred osnovne škole, od Mensura Čatovića, isti izdavač 1997., u uvodu kaže da je “Kur’an uputa za sve uzraste i svako vrijeme. Trebamo ga svakodnevno čitati i u njemu tražiti rješenja za svoje probleme” (str. 5). Tema “Suština islama” prožeta je citatima iz Kur’ana od kojih su dva protumačena kao garancija slobode vjere (str. 10). Citatima iz Kur’ana prožete su tematske jedinice: “Priroda kufra (= nevjere); Blagodati islama; Vjera, što znači; Vjera u nepoznato; Svrha i važnost namaza; Musliman je strpljiv u teškoćama; Musliman je skroman i umjeren; Musliman se bogati znanjem”. Teme o odnosu muslimana prema susjedima i prema vlastitoj zajednici prožete su citatima hadisa.

Vjeronauka za sedmi razred osnovne škole, od Muharema Omerdića i Fahire Kalajdzisalihović, isti izdavač 1998., u uvodu ističe da duboko poznavanje i revno držanje vjere čini muslimane “dobrim ljudima, dobrim vjernicima, čestitim građanima i dobitnicima

---

⁵³ “Nije moguće ujediniti sve vjere u jednu vjeru niti sve različite pravce u jedan pravac. Bolje je priznati multietničnost i različitost i s time se mudro suočiti...Mi muslimani ne želimo ukloniti druge, različite vjere. Svi istraživači suglasni su da islam ne ratuje osim u slučaju sprječavanja smutnje radi obrane od agresije. Svaki rat radi nasilnog uvođenja ljudi u vjeru šejtansko je djelo, a jedina posljedica toga je još više mržnje” – Š. M. El-Gazali: *Tematski tefsir kur’anskih sura*, 743-744.

na ovom i budućem svijetu” (str. 5). Obraduje temeljne vjerske dužnosti, dogmatske istine vjere, blagdane i žalovanje prigodom smrti u obitelji ili susjedstvu. U temi “Vjerovanje u Allahove knjige” obrađeni su Kur’an, Tewrat, Zubul i Indžil (66-73). Preporučeno je da se Kur’an kao knjiga života uči u raznim prilikama te donesen Prorokov hadis prema kojemu se grešni čovjek čisti pomišljanjem na smrt i učenjem Kur’ana. Među vidove poštivanja Kur’ana spada, između ostaloga, darovati ga onome tko ga nema te držati ga na počasnom mjestu (69). Za Indžil “ili Evanđelje kako ga kršćani zovu” rečeno je da je bilo objavljeno Isusu, ali “tekst koji je danas zapisan u Evanđeljima daleko je od teksta koji je Allah, dž. š., objavio Isau, a. s.” (72-73). U temi “Islamski pozdrav – selam” navedena su tri citata iz Kur’ana te Prorokov hadis: “Selam je Allahovo ime, pa pozdravljajte se tim imenom” te odmah dodano kako šerijat ne dopušta “da budemo nametljivi u nazivanju selama nemuslimanima, nego ih trebamo pozdravljati njihovim pozdravima” (127).

Vjeronauka za osmi razred osnovne škole, od Ševka Sulejmanovića i Esme Kapetanović, isti izdavač 1998., kao prvu temu ima “Smisao i potreba vjere” te citira ajet: “Allahu je prava vjera jedino islam” (Kur’an 3,19). U temi “Objavljene knjige” obrađuje Toru, Psaltir, Evanđelje i Kur’an. U dijelu o Evanđelju prepričava ono što o Isusu govori Sura 19, ali korektno napominje da Crkva prihvaća četiri Evanđelja koja “različito od Kur’ana govore o Isaovom životu i učenju” (12-13). Za muslimanske vjernike i teologe razlog uvjerenja da su evanđelisti iskvarili objavu koju je Isus dobivao jest nastanak evanđelja 30 do 70 godina nakon Isusove smrti te razlike među evanđelistima. U posebnoj metodičkoj jedinici Kur’an je obrađen kao *mu’džiza* ili nadaravno djelo Poslanika (str. 16-27). Posebno su pohvaljeni hafizi, to jest vjernici i vjernice koji nauče Kur’an na arapskom napamet. Taj pobožni običaj postoji od Prorokova vremena do danas. Posebno zadivljuje učenje napamet kod onih koji nisu Arapi niti su u školi učili arapski kao strani jezik. Ovaj dio teme ilustriran je fotografijom petogodišnjeg hafiza iz Irana. Jedna tema posvećena je prevodenju Kur’ana u svijetu i kod muslimana Bošnjaka (28-36). Ona je ilustrirana slikom naslovne stranice prijevoda Ljubibratića, Karabega, Čauševića, Korkuta, Mlive i Karića.

U vjeronauku za drugi razred srednje škole obrađuju se religije svijeta, posebno židovstvo, kršćanstvo i islam kao religije koje stoljećima postoje u BiH. U tom okviru dolazi usporedba svetih knjiga različitih religija pa se ponovno govori o Kur’anu. Međutim, nisam našao službeni priručnik koji propisuje Rijaset islamske zajednici u BiH⁵⁴. Muslimanski vjerski poglavari i teolozi ocjenjuju pozitivno iskustvo vjeronauka u državnim školama kroz ovih desetak godina. Spremni su u popravljenim izdanjima svojih priručnika mijenjati na bolje ne samo jedinice kojima prikazuju vlastitu vjeru djeci muslimanskih roditelja nego i sliku o drugima⁵⁵. Tu će, nadam se, doći do brižljivijeg formuliranja što kršćani vjeruju o Novome zavjetu, imajući na umu da za muslimanske vjernike ostaje obvezatna slika Isusa iz Kurana a za kršćane ona iz Novoga zavjeta.

⁵⁴ Džemaludin Latić: *Svjetske religije – Priručnik za nastavnike i učenike II. razreda srednjih škola*, Bosančica print i Bosanski kulturni centra, Sarajevo 1999. obrađuje na početku odnos filozofije, kulture i religije, zatim grčko-rimsku religiju, sekularizam, današnje religije dalekog Istoka. Najviše prostora posvećuje židovstvu, kršćanstvu i islamu a na kraju nudi izbor tekstova različitih religija kao svojevrsnu čitanku. Autor je teolog i književnik i to daje čitkost njegovoj knjizi.

⁵⁵ Usp. Nedžad Grabus: “Iskustvo sa školskom vjeronaukom u BiH i kako vlastiti vjeronaučni priručnici prikazuju ‘druge’ učenicima pluralne sredine”, predavanje na kolokviju u Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji u Sarajevu 22. 11. 2003. (bit će objavljeno u časopisu Vrhbosnensia 2004, 1).

Upoznati vjeru jedni drugih o Riječi Božjoj

Bosanski franjevac Ladislav Fišić preveo je s njemačkog izvornika knjigu Josepha Kuschela *Spor oko Abrahama. Što Židove, kršćane i muslimane dijeli – a što ih ujedinjuje*. Izdala ju je u Sarajevu franjevačka izdavačka kuća “Svjetlo riječi” god. 2000. Knjiga je bila predstavljena na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu i za tu zgodu došao je autor iz Njemačke, koji je inače pobornik dijaloga među kršćanima, muslimanima i Židovima. U svom dijelu predstavljanja usput je spomenuo uobičajeno kršćansko tumačenje sličnosti između Kur’ana te Staroga i Novoga Zavjeta: da je negdje Muhamed čuo za te tradicije pa nešto od toga, u skladu sa svojom vjerom, ugradio u svetu knjigu muslimana. Među predstavljacima je bio i jedan mladi muslimanski teolog iz Sarajeva koji se u diskusiji kritički osvrnuo na takvo autorovo tumačenje: on bi više cijenio autorovu spremnost na dijalog da je spomenuo kako muslimani vjeruju da je Bog Muhamedu izravno objavio sve što piše u Kur’anu; tek nakon toga može iznositi svoje i druge teorije o građi Kur’ana.

Slušajući ovu raspravu postao sam iznova svjestan kako svi podliježemo stereotipima koje smo usput upili tijekom odgoja u obitelji ili studija. Za dijalog je potrebno da bez preduvjeta jedni druge prihvaćamo kao vjernike te upoznamo vjeru jedni drugih. Također vjeru u Riječ Božju i o Riječi Božjoj, makar u njoj ostaju razlike koje ne želimo ignorirati niti možemo izgladiti. Unatoč tim razlikama vjera u Riječ Božju koju čitamo, razmatramo i molimo može nas inspirirati na pojedinačno i zajedničko zalaganje za humaniji svijet⁵⁶. To je put da jedni drugima ne budemo nepoznanica a time i moguća opasnost.

THE WORD OF GOD IN ISLAM

Summary

Convinced that inter-religious and any other dialogue request accepting the partner as he or she looks himself or herself, the author took at the beginning of 2004 a twelve weeks course on Islam which was organized by The Faculty of Islamic Studies in Sarajevo and offered to adult Muslims and to other interested persons. As Catholic biblical scholar he was specially interested in the faith of Muslims on the Word of God, as it is written down in the Qur’an and explained in the Hadith (tradition). Like Jews and Christians who are aware that individual books of Old and New Testament were produced in centuries long stages, Muslims believe that the Prophet received the revelation from 610 to 632 AD and dictated it accurately to his scribes. Very soon after the Prophet’s death, religious and civil authorities of young Muslim state provided the canonical codification of the Qur’an which was faithfully copied to meet the needs for prayer and study in different localities and countries. Hadith are the sayings and proceedings of the Prophet which help to understand correctly the Word of God. These sayings have been carefully codified by a chain of verified witnesses. Muslims recite the Word of God in public worship and in private prayers, in Arabic. First translations of the Qur’an for Muslim Slavs in South-East European countries, from 1895 and on, were evaluated with mistrust by religious leaders and theologians. In particular, was bitterly criticized the

⁵⁶ Usp. Groupe de Recherches Islamo-Chrétien: *Ces Écritures qui nous questionnent. La Bible et le Coran*, Éditions du Centurion, Paris 1987. Autori naglašavaju Riječ Božju u zajednici te potrebu da vjerom drugih gledamo njihovu svetu knjigu.

commentary of Qur'an by Dzermaludin Causevic, published in 1937. This author went through eight manuals of religious instruction for Muslim children in state schools of Bosnia-Herzegovina, published from 1994 and on, to see how they present the Qur'an to the students in the age from seven to fifteen. He found numerous quotations in Arabic and in the translation, suited to the theme of concrete lessons. In explaining the Muslim religious greeting Es-salam aleyqum and one of the names for God, Selam, these manuals emphasize that Islam is a religion of peace.